

Nomina declinare et verba in primis pueri sciant: **labas valodas pamati antīko teorētiķu skatījumā**

Nomina declinare et verba in primis pueri sciant: ***Basics of good language as seen by ancient theorists***

Gita Bērziņa, Ilze Rūmniece

Klasiskās filoloģijas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050, Latvija
E-pasts: gita.berzina.hzf@lu.lv, ilze.rumniece@lu.lv

Eiropas kultūrvēstures antīkajā posmā svarīgo un cienājamo nodarbu – oratora, valstsvīra, protams, arī dzejas vai prozas autora – karjerā derēja tikai labi apzināta un tādējādi arī izkopta valoda.

Gan grieķu, gan romiešu valodas un stila teorētiķu tekstos jēdziens „laba, pareiza valoda” ir viens (pirmais) no četriem parametriem, kuri raksturo labu vārdisko izteiksmi kopumā. Pārējie trīs parametri ir: skaidrība, atbilstība jeb iederīgums, sakārtoība jeb skaistums. Skaidrs, ka divi pirmie parametri visnotaļ balstīti zināšanās par valodas sistēmas elementiem un to savstarpējo mijiedarbi, veidojot izteikumu mutiskā vai rakstītā tekstā.

Izpratne par lingvistikas (mūslaiku nozīmē) jautājumiem grieķu–romiešu kultūrlaikos veidojusies filozofiskās, rētoriskās un gramatiskās domas mijiedarbības vidē; arī hronoloģiski – minētajā secībā. Senie teksti un konteksti atklāj valodas sistēmas izziņāšanu un apzinātu izpratni par tās elementiem kā priekšnoteikumu valodas iespējami veiksmīgākam lietojumam, nodrošinot izvairīšanos no kļūdām.

Apskatot un kopsavelkot svarīgāko informāciju no antīko avotu materiāla, iespējams saziņēt paralēles ar mūsdienu problemātiku, kad nereti nākas atgādināt un uzsvērt valodas sistēmas elementu izziņāšanas lomu valodas apguves un lietošanas procesā.

Atslēgvārdi: laba / pareiza valoda; valodas sistēma; sistēmas elementi; gramatika; teorētiķis; antīkie teksti / avoti.

levads

Šī raksta mērķis ir pievērst uzmanību valodas un lingvistiskās domas attīstītājiem antīkajā kultūrvīdē, proti, grieķu un romiešu tekstiem, kas laika gaitā (teju sešu gadsimtu diapazonā) atklāj izpratni par faktiem un zināšanām, kuras, minēto tekstu autoruprāt, ir laba valodas lietojuma ķīla un bez kurām nevainojama izteiksme nav iedomājama.

Interese par antīkās pasaules gramatiskās domas attīstītāju tekstiem 19. un 20. gs. pirmajā pusē ir bijusi izteikti vācu valodnieku joma, savukārt 21. gs. sākums parāda,

ka tā ir viena no centrālajām tēmām plašā spektrā – kā Eiropas, tā Amerikas filologu darbos (Matthaios et al. 2011, 1).

Raksta virsrakstā izmantota daļa no teikuma, kas izlasāms Marka Fabija Kvintiliāna (*Marcus Fabius Quintilianus*, ap 35. – ap 100. g.) darbā „Oratora izglītošana” („*Institutio Oratoria*”): „nomina declinare et verba in primis pueri sciunt” ‘bērniem pirmkārt jāzina lietvārdus un darbības vārdus locīt’. Turpmākā iztirzājuma kontekstā ir vērts šeit pieminēt arī teikuma turpinājumu: „neque enim aliter pervenire ad intellectum sequentium possunt” – ‘citādi nebūs iespējams nonākt pie turpmākā izpratnes’ (Quint. Inst. I, 4, 22). Kvintiliāns piebilst, ka oratormākslas skolotāji saprotami vēlas straujāku un redzamāku progresu savu skolnieku prasmēs, tādēļ gatavi nepievērst daudz uzmanības gramatikas jautājumiem un pamatiem.

Arī mūsdienās zināšanu ieguve un tās secība valodas apguvē ir līdzīgi aktuāla. Piem., Ilze Lokmane (2015, 24–25) norāda:

„To, ka valodas sistēmas, īpaši gramatiskās sistēmas, izpratne attīsta domāšanu, vajadzētu atcerēties visiem latviešu valodas skolotājiem, standartu un programmu veidotājiem. Nav pareizi par dzimtās valodas apguves mērķi skolā izvīzīt tikai raitas runas un rakstu apguvi atbilstoši saziņas situācijai, jo tas rada aplamu priekšstatu par valodniecību, kas patiesībā ir nevis pareizrūnas un pareizrakstības normu iekalšana, bet aizraujoša zinātne par valodas kā dabisku zīmju sistēmas uzbūvi, par sistēmas pārmaiņām, valodas, individuāla valodas lietotāja un sabiedrības mijiedarbi, kā arī ļoti daudziem citiem jautājumiem.”

1. Valodas pareizības jautājumi

Valodas teorētiķiem antīkajā pasaulē bija vienprātība par labas vārdiskās izteiksmes veidotājiem parametriem. Hronoloģiski pirmie tos formulēja grieķi, un romiešu tekstos tie pārņemti un saglabāti, lai arī grieķu valodas videi labas, pareizas valodas jēdziens visdrīzāk bija plašāks un apzīmēja arī dialektālo formu iekļaušanu, kas nebija aktuāli latīņu valodai, kaut ar apvidvārdiem, piem., tā rēķinājās (Clackson 2015, 26):

- 1) pareiza grieķu, pareiza latīņu valoda (*ἑλληνισμός / latinitas*);
- 2) skaidrība (*σαφήνεια / perspicuitas*);
- 3) atbilstība / iederīgums (*πρέπον / aptum*);
- 4) sakārtotība / skaistums (*κόσμος / ornatus*).

Šī raksta tēmai svarīgāki ir pirmie divi, jo divi pēdējie vairāk saistās ar izteikuma saturisko ievirzi un stilu. Kvintiliāns norāda uz vairāku autoru uzskatiem, ka atbilstīgais jeb iederīgais pievienojams sakārtotības jeb izteiksmes skaistuma jautājumiem; tādējādi labas izteiksmes parametri ir trīs (Quint. Inst. I, 5, 1).

Valodnieciskā un filozofiskā doma antīkajā pasaulē abas iet ciešā kopsolī, ņemot vērā kaut to vienkāršāko iemeslu, ka domāšana (filozofēšana), protams, lieto valodu kā rīku.

Platona (Πλάτων, 427.–347. g. p. m. ē.) dialogā „Alkibiads Pirmais” (Ἀλκιβιάδης α΄) jauneklis Alkibiads sarunā ar Sokratu par cilvēkiem, kas viņam ko mācījuši, norāda, ka no viņiem ir iemācījies „runāt grieķiski” (τὸ ἐλληνίζειν). Sokrats gan to augstu nevērtē, jo visdrīzāk uztver Alkibiada teikto kā prasmī runāt dzimtajā

valodā, kas ir dabiska lieta. Papildinformāciju šīs sarunas fragmentam sniedz vēlākos gadsimtos tapuši Platona tekstu komentāri. Tie liecina, ka jēdziens τὸ ἐλληνίζειν ‘runāšana grieķiski’ minētajā Platona kontekstā izsaka to, ka no dabas jeb dzimšanas grieķiski runā katrs grieķis. Savukārt citu nozīmes līmeni jēdziens iegūst, kad runāts par pareizu valodas lietojumu, kas raksturo gramatiķi (γραμματικός – burt. ‘burtnieks’) – valodas un tekstu speciālistu (Rūmniece 2008, 14). Protams, tas ir tāpēc, ka gramatiķis iedziļinās dažādu valodas elementu izpratnē un to lietojumā kā runā, tā tekstos, kuri tiek izmantoti mācībās.

Pašsaprotami, ka labs runātājs – orators vai rētors – nav savā izteiksmē iedomājams bez labas, pareizas valodas. Aristotelis (Ἀριστοτέλης, 384.–322. g. p. m. ē.) „Rētorikā”, ievadot šīs tēmas iztirzājumu (Rhet. 1407a19 – b18), tā arī apgalvo: „Izteiksmes sākotne ir pareiza [grieķu] valoda (τὸ ἐλληνίζειν).” Valodas pareizība Aristoteļa tekstā skatīta gan vārdu nozīmes, gan arī teikuma sintakses līmenī. Tai ir piecas pazīmes:

- 1) savienotājevārdi (σύνδεσμος), to adekvāts, saskaņots lietojums; tas nodrošina domas skaidrību; vārds σύνδεσμος grieķu gramatiskajā terminoloģijā vēlāk lietots ar nozīmi ‘saiklis’;
- 2) trāpīgi (ἴδια) vārdi (nevis vispārīgas nozīmes vārdi) – nodrošina izteikuma precizitāti, konkrētību (implicīti, protams, skaidrību);
- 3) viennozīmīgi vārdi (ne divējādi saprotami vai pārprotami – ἀμφίβολα) – joprojām uzsverams skaidrības, saprotamības aspekts;
- 4) pareizs vārda dzimtes lietojums; Aristotelis piemin slaveno sofistu Protagoru, kurš „izšķir vārdu dzimtes – vīriešu, sieviešu un lietu, jo arī tās jālieto pareizi” (Rhet. 1407b6); Aristoteļa tekstā minētais piemērs rāda sieviešu dzimtes divdabju lietojumu, runājot par sievieti; visdrīzāk tas liecina par iespējamu vai nereti vērojamu neatbilstošas (ar lietvārdu vai vietniekvārdu nesaskaņotas) divdabja formas lietojumu, kam liecinieks bijis Aristotelis (un citi grieķi);
- 5) pareizs vārda skaitļa lietojums; Aristotelim tas ir „pareizi nosaukt daudzus, divus un vienu” (Rhet. 1407b6); grieķu valodā Aristoteļa laikos vēl pastāv divskaitlis (duālis).

Redzams, ka sekošana visiem pieciem pareizas valodas parametriem (atbilstoši katra funkcionālajam veidam) dara izteiksmi skaidru un saprotamu, kas ir viens no četriem jau pieminētajiem kvalitātes rādītājiem. Aristoteļa laiks („Rētorikas” teksts – 1404b1) izceļ arī divas galvenās vienības, kas ir izteikumu balstoša bāze: nosaucējvārdi (ὄνομα) un izteicējvārdi (ῥήμα).

Nosaucējvārds un izteicējvārds ir apzīmējumi, kādus latviešu valodā ir izvēlējušies Aristoteļa „Rētorikas” tulkojuma autori kā ekvivalentus zināmajiem terminiem *lietvārds* (jeb latīnisma variantā *nomens*) un attiecīgi *darbības vārds* (jeb *verbs*). Aristoteļa tekstā redzams, ka vārdšķiras un teikuma locekļa jēdzieni vēl netiek šķirti.

2. Vārdu šķiras

Sengrieķu filozofi, gramatiķi, Aristoteļa sekotāji valodas un izteiksmes stila jautājumu apskatīšanā pievērsās valodas vārdu saturiskās un formas būtības izpētei un noteikšanai, proti, vārdu šķirošanai jeb klasifikācijai.

Aristotelis nosaucis trīs šķiras: nosaucējvārdi, izteicējvārdi un savienotājvārdi („Rētorikas” teksts – 1404b5; 1407a20), bet vēlāko laiku teorētiķi pakāpeniski veido sengrieķu valodas vārdšķiru kopainu, ko turpmāk, ieviešot latīniskus nosaukumus, pārņems arī romiešu autori.

Interese par vārdšķiru noteikšanu, kā redzams no daudzu un dažādu avotu tēmas un satura, gan nav pašmērķīga. Pieminēšanas vērts ir, piem., Dionīsijs Halikarnāsiētis (Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, ap 60.–9. g. p. m. ē.) un viņa sacerējums „Par vārdu sasaisti” („De compositione verborum” / „Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων”), kas tapis trīs gadsimtus pēc Aristoteļa. Tas ir, iespējams, agrīnākais darbs Eiropas kultūrvēsturē par stila un stilistikas jautājumiem (jau ārpus šaurāka rētorikas un runu sacerēšanas konteksta).

No šī teksta izriet, ka stabils pamats Dionīsija uzskatiem par valodu un kā vārdu sakārtošanas / laba izteiksmes stila priekšnoteikums ir zināt un apzināties valodas vārdu iezīmes un būtību citu vārdu starpā. Šādi jautājumi uzdodami un izpētāmi jaunībā, jo plašāk – domas un tekstu satura aspektus – cilvēks pilnvērtīgāk spēs novērtēt brieduma gados gan ar uzkrāto pieredzi, gan uzkrātajām zināšanām par valodu un vārdu dažādību (DH Comp. 1, 4). Dionīsijs runā par domas formu un saturu, kur pirmā saistāma ar vārdiem (τὰ ὀνόματα), otrais – ar domām (τὰ νοήματα). Pirmo jomu viegli uztvert jauniem cilvēkiem, acīmredzot izpētot valodas pamatus, apgūstot zināšanas burtniecības (γράμματα) vidē, otra attiecīgi pa spēkam cilvēkiem briedumā, pieredzē, filozofiem.

Tāpēc arī Dionīsija teksta sākumdaļā, kad autors skaidro centrālo jēdzienu „vārdu kopsalikšana jeb sasaistīšana (jeb stils)”, definīcija sākas ar domu, ka jāapzinās – vārdiskās izteiksmes mazākā vienība ir valodas daļas jeb elementi (gr. στοιχεῖα, μορῖα). Tie vispirms ir valodas vārdi. Pie vārdu veidu klasificēšanas vēstures Dionīsijs (joprojām definīcijas ietvarā) pakavējas, komentējot, kāda ir bijusi secība, grieķu filozofiem un valodniekiem aizvien dziļāk atklājot vārdu būtību, faktiski – dalot tos vārdšķirās (DH Comp. 2, 6):

- 1) nosaucējvārds, izteicējvārds, saistvārds;
- 2) no savienotājvārdiem atdalīts artikuls;
- 3) nosaucējvārdi iedalīti īpašvārdos un sugas vārdos;
- 4) no nosaucējvārdiem atdalīti vietniekvārdi;
- 5) no nosaucējvārdiem atdalīti apstākļa vārdi;
- 6) no savienotājvārdiem atdalīti prievārdi;
- 7) no sugas vārdiem atdalīti divdabji.

Ar šādiem faktiem iesākts, Dionīsija Halikarnāsieša darbs par tekstu stila jautājumiem labi iezīmē svarīgo vadmotīvu: vārdu veiksmīgas sakārtošanas, sasaistes jeb laba stila priekšnoteikums ir zināt un apzināties to iezīmes un būtību citu vārdu starpā.

Halikarnāsas Dionīsija laikabiedrs latīņvalodīgajā vidē ir Marks Fabijs Kvintiliāns. Viņa darbs „Oratora izglītošana” arī apskata valodas un runas prasmes jautājumus plašā diapazonā – no nepieciešamajām pamatlītiem līdz izteiksmes stila veiksmēm un neveiksmēm un pat grieķu literāro tekstu vēstures koncentrētām apskatām.

Arī Kvintiliānam – līdzīgi kā stilistikas jomas izvērtētājam Dionīsijam Halikarnāsiētim – laba runātāja jeb oratora izglītošanā svarīgi akcentēt pamatus.

Zīmīgs ir daļījums, kuru Kvintiliāns piemin, raksturojot burtniecības jomu kopumā, proti, ir divas daļas, kuras šī mācība nodrošina, tās ir runāšanas / valodas lietas (teorija, sistēma, zināšanas) un autoru izvērtēšana (skaidrošana). Pirmo dēvē par meto-diku, otro – par pētniecību (lat. *historia* ‘izpēte, zināšanas, apraksts’): „[...] sunt partes duae, quas haec professio pollicetur, id est ratio loquendi et enarratio auctorum, quarum illam methodicen, hanc historicen vocant.” (Quint. Inst. I, 9, 1) Šeit rakstā šīs tekstvietas latviskojums veidots izvērstāks, paskaidrojošāks, jo gan latīņu vārdiem, gan grieķismiem šajā citātā vairākas iespējamās nozīmes.

Kvintiliāns (Quint. Inst. I, 5) apcer gan pareizrūnas aspektus, gan vārddarināšanas un vārdu gramatisko formu komplektu: *genus* (dzimte), *tempus* (laiks), *persona* (persona), *modus* (izteiksme), *numerus* (skaitlis) (Quint. Inst. I, 5, 41–42). Viņa piebilde, ka citi šīs formas sauc arī vai nu par pozīcijām (*status*), vai kvalitātēm jeb rakstur-iezīmēm (*qualitates*), liecina par jēdzienu un terminrades vidi, kas antīkās pasaules ēru mijas laikos joprojām ir kustībā, attīstībā. Tomēr tas netraucē runāt par valodas sistēmas elementu pareizu lietojumu. Zīmīgi gan, ka Kvintiliāna tekstā nav preskriptīvisma, bet atsevišķajos konkrētajos piemēros tiek parādītas valodas kļūdas – solēcismi (*soloecismus*), no kuriem izvairīties tad arī iespējams sasniegt nevainojamu izteiksmi. Valodas kļūdu fiksēšana ir raksturīga visupirms grieķu valodas jautājumu apcerētājiem (Matthaios 2014, 72), romiešu autori sākotnēji arī seko šim principam valodas pareizības iztirzājumos.

Marks Tullijs Cicerons (*Marcus Tullius Cicero*, 106.–43. g. p. m. ē.), kura sekotājs savos uzskatos par valodas, runas pareizību acīmredzami ir Kvintiliāns, nav pretendējis uz teorētisku minētās jomas apcerēšanu, tomēr aizvien to pieminējis savos traktātos par runas mākslas jautājumiem, kā, piem.:

„[...] lai runātu latīniski, ne vien uz to jāraugās, ka izrunājam vārdus, par kuru lietojumu neviens pamatoti neaizrāda, un tos tā saglabājam locījumos, laikos, dzimtē un skaitlī, ka nekas nav sagrozīts, nesaskaņots vai neseicīgs, bet arī jākontrolē izteiksme un elpa, un pati balss skaņa.” (Cic. De Orat. III, 40) Citāta noslēgumā pieminētas prasības labam runātājam, oratoram, viņam sakot runu publikas priekšā. Cicerons, izcils runas praktiķis būdams, aptver visus svarīgos izteiksmes elementus – no valodas pareizības līdz runas baudāmībai, runātājā klausoties.

3. Gramatikas

Taču valodas sistēmas izpratne, kas svarīga savas valodas pilnīgākai izziņai un labākai apguvei, vislabāk ieraugāma antīko gramatiķu darbos.

Tā grieķu gramatiskās domas attīstībā un gramatiskās sistēmas izpratnē noteikti pieminams 2. gs. p. m. ē. gramatiķis no Aleksandrijas Dionīsijs Trāķietis (Διονύσιος ὁ Θρακῆς, 170.–90. g. p. m. ē.). Ar viņa vārdu saglabājies darbs „Gramatikas māksla” („Τέχνη γραμματική”) ir pirmais mums zināmais konspektīvais grieķu valodas gramatikas (struktūras) pārskats, kas ilgu laiku uzskatīts par senāko Eiropas gramatisko tekstu (detalizētāk par Dionīsiju Trāķieti kā senākās gramatikas autoru, arī teksta autentiskumu sk. Law 2003, 55–58; Robins 1998, 13–26).

Darbs pamatā atspoguļo Aleksandrijas gramatiķu lingvistiskos principus, bet saskatāma arī agrīno stoiķu uzskatu ietekme (Robins 1997, 37), un zīmīgi, ka gan drīz pusotru tūkstoši gadu tas kalpojis par būtisku paraugu turpmākajai gramatiskajai tradīcijai.

Dionīsijš Trāķietis skaidro gramatiku kā empīriskas, pieredzē balstītas zināšanas (ἐμπειρία) par dzejnieku un rakstnieku vispārējo valodas lietojumu. Raksturojot gramatikas disciplīnas saturu savā laikā, viņš nošķir tai sešas daļas:

- 1) ἀνάγνωσις – prasmi pareizi lasīt (skaļi, ar izteiksmi, pareizu izrunu, akcentu / toni un ritmu);
- 2) ἐξήγησις – tropu, tekstu mākslinieciskās izteiksmes līdzekļu izpratni un izskaidrošanu;
- 3) γλῶσσαι – sarežģītu, novecojušu, arī dialektiem raksturīgu vārdu un alūziju izskaidrošanu vienkāršos vārdos;
- 4) ἐτυμολογία – vārda īstās / pareizās nozīmes izpēti;
- 5) ἀναλογίας ἐκλογισμός – analogiju ievērošanu / aplūkošanu, kas, iespējams, interpretējama kā morfoloģiskā analīze (un tādējādi atbilstu gramatikai šaurā izpratnē) (Law 2003, 55);
- 6) κρίσις ποιημάτων – aplūkoto dzejas tekstu kritisku novērtēšanu (Dion. Thrax 1).

Šāds izvērsums atspoguļo Aleksandrijas zinātnieku pētniecisko aktivitāšu raksturu un uzskatāmi rāda, ka gramatika šaurākā nozīmē tika uztverta kā būtiska daļa plašākā propedeutisku studiju kontekstā, virzot uz atbilstīgu grieķu tekstu izpratni un novērtējumu un atbilstīgu valodas niansētu izziņu un apguvi (detalizēti par Dionīsija Trāķieša gramatikas definējumu un tā izpratni antīkās gramatiskās domas kontekstā sk. Robins 1996).

Darbā secīgi tiek sniegts pārskats par grieķu alfabēta burtiem (γράμματα) (tos definējot kā daļiņas / elementus (στοιχεῖα)), to fonētiskajām vērtībām, skaņu iedalījumu, kā arī zīlbēm (συλλαβαί) (Dion. Thrax 6–10). Par nozīmīgāko izvirzot formas aspektu, lakoniski tiek definēts vārds (λέξις) kā vismazākā teikuma vienība un teikums (λόγος) kā pilnīgas domas izteikums, ko veido vārdu saistījums (Dion. Thrax 11). Taču būtiskākais – skaidri uzskaitītas astoņas vārdu šķiras (τοῦ λόγου μέρη), kuras turpmāk tiek secīgi pēc kārtas raksturotas ar to nozīmīgākajām gramatiskajām kategorijām:

- 1) nosaucējvārds / nomens (ὄνομα), definēts kā vārds, kas tiek locīts (mainīts locījumos), apzīmē ķermeni (t. i., fizisku, priekšmetisku vienību, piem., λίθος ‘akmens’) vai lietu (t. i., abstraktu vienību, piem., παιδεία ‘izglītība’); kopīgs / vispārināts vārds (ἄνθρωπος ‘cilvēks’) vai personīgs, t. i., īpašvārds (Σωκράτης ‘Sokrats’) (Dion. Thrax 12);
- 2) izteicējvārds / verbs (ῥῆμα) – vārds bez locījuma (t. i., bez locījuma maiņas), kas mainās (tiek konjugēts) laikā, personā un skaitlī, apzīmē darbību vai procesu, veiktu vai ciestu (Dion. Thrax 13–14);
- 3) divdabis (μετοχή), atdalīts no izteicējvārda, ir vārds, kuram ir izteicējvārda (verba) un nosaucējvārda (nomena) pazīmes (Dion. Thrax 15);

- 4) artikuls (ἄρθρον) – vārds, kas tiek locīts un lietots pirms vai pēc nosaucējvārda (nomena) (Dion. Thrax 16);
- 5) vietniekvārds (ἀντωνυμία) – vārds, kas aizvieto nosaucējvārdu un apzīmē noteiktu personu (Dion. Thrax 17);
- 6) prievārds (πρόθεσις) – vārds, kas [tiek] novietots pirms citiem vārdiem savienojumos un saistījumos (ἐν [...] συντάξει sintaksē) (Dion. Thrax 18);
- 7) apstākļa vārds (ἐπίρρημα) – nelokāms vārds, kas precizē vai papildina izteicējvārdu / verbu (Dion. Thrax 19);
- 8) saistvārds / saiklis (σύνδεσμος) – vārds, kas sasaista domu / tekstu [noteiktā] kārtībā un iezīmē vārdiskās izteiksmes pārrāvumus (Dion. Thrax 20).

Katrai definētajai vārdšķirai tālāk norādītas tai raksturīgās kategorijas. Piem., nomenam minēta dzimte (γένος), skaitlis (ἀριθμός), locījums (πτῶσις, uzskaitot piecus grieķu valodas locījumus), veids (εἶδος, pirmatnīgs vai atvasināts), kā arī forma (σχῆμα, vienkārša vai salikta). Kā artikula pazīmes norādīta dzimte, skaitlis un locījums, un vietniekvārdam – jau nomenam raksturīgā dzimte, skaitlis, locījums, forma un veids, kā arī persona (πρόσωπον).

Savukārt izteicējvārdam / verbam kā būtiskas kategorijas norādīta izteiksme (ἔγκλισις), kārta (διάθεσις), veids (εἶδος, pirmatnīgs vai atvasināts), forma (σχῆμα, vienkāršs vai salikts), skaitlis (ἀριθμός), persona (πρόσωπον), laiks (χρόνος, ar detalizētāku grieķu verbu laiku raksturojumu) un konjugācija (συζυγία).

Lai gan vārdšķiru gramatisko kategoriju un pazīmju raksturojums ir īss un kodoilīgs (lielākoties uzskaitījuma veidā), tas ir skaidri strukturēts, lakoniskos skaidrojumus papildinot ar uzskatāmiem piemēriem. Dionīsija Trāķieša teksts sniedz skaidru priekšstatu par sava laika grieķu valodas gramatiskās struktūras izpratni un iedibinātajiem terminiem, kas tālāk tiek tulkoti latīņu valodā un aktuāli arī mūsdienu valodniecībā. Izklāstītā vārdšķiru sistēma un to gramatiskās kategorijas (kas tik labi pazīstamas mums šodien) ir pamatā arī vēlāko laiku sintaktiska rakstura spriedumiem (piem., Apollonija Diskola (Ἀπολλώνιος ὁ Δύσκολος) darbos).

Dionīsija Trāķieša „Gramatikas māksla” būtiski ietekmēja latīņu valodas gramatiku un tālāk visas Eiropas gramatiskās domas attīstību un neapšaubāmi arī valodu apguvi.

Sekojojot grieķu paraugam, arī romieši (lai izzinātu un labāk apgūtu) sāk pētīt savu – latīņu – valodu, sākotnēji būtiski balstoties grieķu atklātajos principos, tulkojot viņu rakstos gramatikas terminus, bet tad arī izdarot savus secinājumus.

Šai ziņā noteikti jāpiemin izcilākais romiešu zinātnieks Marks Terencijs Varrons (*Marcus Terentius Varro*, 116.–27. g. p. m. ē.). Arī viņa traktātā „Par latīņu valodu” („*De lingua Latina*”), kurš tapis klasiskās latīņu valodas uzplaukuma periodā un no kura 25 grāmatām līdz mums gan nonākušas tikai sešas (5.–10. grāmata), valodas sistēmiskums vērojams kā būtisks pamatprincips. To apliecina gan traktāta iedalījums, gan secīgi realizēts lingvistiskās domas izklāsts.

Varrons ir pārliecināts par trīsdaļīgu valodas uzbūvi / struktūru: „*oratio natura tripartita est*” ‘valoda / runa no dabas ir trīsdaļīga / sadalīta trīs daļās’. Citiem vārdiem – valodā noris trīs secīgi / pakāpeniski procesi:

- 1) vispirms – vārdu piešķiršana lietām, t. i., jaunu leksisko vienību radīšana / veidošana („prima pars, quemadmodum vocabula rebus essent imposita” ‘pirmā daļa, kā vārdi ir lietām uzlikti / piešķirti’);
- 2) tad esošo vārdu formas maiņa, kur Varrons kā nozīmīgu lieto terminu *declinatio* („secunda [pars], quo pacto de his declinata in discrimina ierint” ‘otrā [daļa], kādā veidā no tiem locīti atšķiras’);
- 3) visbeidzot, vārdu saistīšana teikumā, lai izteiktu domu („tertia [pars], ut ea inter se ratione coniuncta sententiam efferent” ‘trešā [daļa], lai tie, savā starpā attiecīgi / pamatoti saistīti, domu izteiktu’) (Varro, Ling. 8.1).

Zīmīga ir latīņu valodas vārda *sententia* daudznozīmība, resp., nozīmes attīstība – ‘uzskats, doma; spriedums; jēga, nozīme; vārdos izteikta doma, teikums’ (Veitmane et al. 1955, 841).

Mūsdienu izpratnē tas atbilstu vārddarināšanai, formveidošanai un sintaksei. Atbilstoši tam Varrons veidojis arī savu traktātu par fundamentāliem valodas jautājumiem, secīgi vispirms pievērsoties latīņu valodas etimoloģijas un vārddarināšanas, tad formveidošanas / morfoloģijas iztīrījuma un visbeidzot aplūkojot sintakses jautājumus: 1. grāmata – ievads; 2.–7. grāmata – etimoloģija un vārddarināšana (*impositio verborum*) (2.–4. etimoloģijas principi, argumenti par un pret to, 5.–7. etimoloģijas piemēri dažādās latīņu vārdu krājuma jomās); 8.–13. grāmata – deklinēšana un morfoloģija (*declinatio*) (8.–10. analogijas un anomālijas loma valodā, 11.–13. analogijas piemēri); 14.–25. grāmata – sintakse (*coniunctio proloquiorum*). Katra daļa tiek sākta ar teorētiskiem apsvērumiem, tad pārejot pie praktiskiem izvēršiem latīņu valodas piemēriem, vajadzības gadījumā atzīmējot arī salīdzinājumu ar grieķu valodu, ko Varrons izcili apguvis un pārvaldījis.

Pilnīgai / dziļākai valodas izziņai viņš tiecas atklāt nemainīgos, absolūti patiesos valodas principus un aspektus un uzskata, ka sākotnēji valodas parādības un procesi jāsaista ar analogiem procesiem pasaulē (ārpus valodas). Kā norāda Varrons, „Tie, kuri saka, ka te [valodā] nav loģiskas regularitātes sistēmas, neredz ne tikai valodas dabu, bet arī pasaules [dabu]” (Varro, Ling. 9.33).

Etimoloģijas meklējumos atzīstot anomāliju un iespējamu kļūdu esamību / nozīmi (resp., kļūdas var ielavīties oriģinālajā vārdu piešķiršanas procesā), pamatā Varrons ir pārliecināts par iekšēju valodas racionalitāti, tās regularitāti. Un uzskata, ka iekšēji regulārs dabas spēks redzams, piem., nomenu locījumu un verbu formās. Analogija saistīta ar loģiku, anomālija ar lietojumu (plašāk sk. Law 2003, 44–46).

Īpašas uzmanības vērti ir Varrona uzskati / izteikumi par *declinatio*:

„Vārdu formas maiņa (*declinatio*) ieviesta ne tikai latīņu valodā, bet visu cilvēku valodā, jo tā ir noderīga un nepieciešama. Ja tas tā nebūtu darīts, nedz mēs varētu iemācīties tik lielu daudzumu vārdu, [kā mums vajadzētu], (jo [iespējamo formu], kurās tos loka, ir bezgalīgi daudz (*infinitae*)), nedz arī no tiem, kurus mēs būtu iemācījušies, būtu skaidrs, kādas attieksmes (*cognatio* burt. ‘radniecība’) pastāv starp tiem.” (Varro, Ling. 8.3)

Pēc Varrona domām, tā ir ārkārtīgi svarīga parādība valodā, gan grieķu, gan latīņu valodas un vispār – visu cilvēku valodas raksturīga īpašība. Jebkurai valodai – nepieciešama un noderīga.

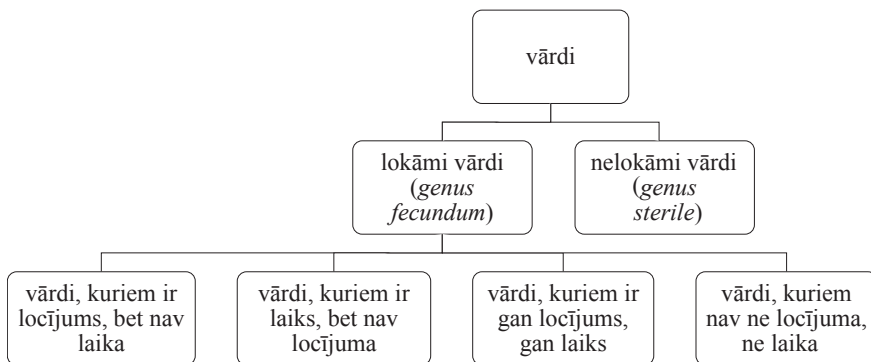
Burtiski *declinatio* nozīmē ‘novirzīšanās’, gramatikā – ‘vārdu formas maiņa, locīšana’. Salīdzinājumam *declinare* – ‘novirzīt, izvairīties, novirzīties; (gram.) locīt (nōmen), atvasināt (verba)’ (Veitmane et al. 1955, 237). Būtībā *declinatio* apzīmē jebkāda veida izmaiņas vārdā, pārveidojumus / maiņu gan nomenu, gan verbu morfoloģijā.

Varrons ar *declinatio* saprot gan formveidošanu, gan savā ziņā vārddarināšanu (atvasinājumu un saliekteņu darināšanu). Te arī minēti piemēri: *mammosae* ‘sieviete ar lielām krūtīm’ < *mamma* ‘krūtis’; *argentifodinae* ‘sudraba raktuves’ < *argentum fodiatur*. Un zīmīgi, ka Varronam būtiski ir ne tikai izvērsti sniegt piemērus un raksturot latīņu valodas formveidošanas un vārddarināšanas faktus, bet arī pamatot, kāpēc šie procesi ir svarīgi. Viņš saista derivāciju latīņu valodā ar universālu cilvēka valodas iezīmi – spēju veidot neierobežotu skaitu vārdu no ierobežota skaita elementiem sistematiskā veidā. Proti, valoda attīstās no sākotnēji ierobežota pirmatnēju vārdu krājuma, kas „uzlikti” atbilstīgi lietām, un darbojas produktīvi (skaņu pārmaiņu vai morfoloģiskās formas pārmaiņu rezultātā) kā avots lielam skaitam citu vārdu. Turklāt viņš pamato šo pozīciju ar to, ka, ja tas tā nebūtu, valodas apguve nebūtu iespējama.

Tālāk Varrons izšķir divu veidu *declinatio* (derivāciju / atvasināšanu + formveidošanu) valodā:

- 1) *declinatio naturalis* – burt. ‘dabisko locīšanu’, tā ir vārda formu veidošana, balstoties visu vienprātībā (pēc vienošanās) un valodas, t. i., analogijas, likumos; viena no raksturīgām iezīmēm te ir vispārīgums – formu paradigmas ir lielākoties tās pašas visiem konkrētā dialekta vai normētās valodas runātājiem; ja zināms vārds un tā locīšanas paradigma, var izsecināt visas tā pārējās formas (Varro, Ling. 8.21–2, 9.35, 10.16);
- 2) otrkārt, *declinatio voluntaria* – tā ir spontāna / patvaļīga leksisko vienību radīšana atbilstīgi darinātāja vēlmei; šādas formas var neatbilst valodas regularitātēm un līdz ar to ir anomālas; šī ir mazāk regulētā valodas daļa, kas tai vienlaikus piešķir lielāku elastīgumu.

Visbeidzot jāatzīmē, ka arī vārdšķiru klasifikācijā Varronam ir savs redzējums. Analizējot vārdus kā mazāko nedalāmo runas vienību, Varrons visupirms nošķir vārdus, kuri ir lokāmi (*genus fecundum*) un kuri nav lokāmi (*genus sterile*), sk. 1. attēlu:

1. attēls. Vārdu / vārdšķiru klasifikācija Varrona traktātā „Par latīņu valodu”

Lokāmām vārdšķirām Varrons piemēro vēl tālākus kritērijus, proti, lokāmie vārdi tiek iedalīti četrās vārdu šķirās / grupās (*partes orationis*), balstoties morfoloģiskajās pazīmēs, divās gramatiskajās kategorijās – locījumā un laikā:

- 1) vārdi, kam ir locījums, bet nav laika (piem., *docilis, facilis*) – nomeni, t. sk. adjektīvi;
- 2) vārdi, kuriem ir laiks, bet nav locījuma (*docet, facit*) – verbi;
- 3) vārdi, kuriem ir gan locījums, gan laiks (*docens, faciens*) – participi;
- 4) vārdi, kuriem nav ne locījuma, ne laika (*docte, facete*) – adverbi.

Locījums un laiks ir pamatpazīmes Varrona klasifikācijā, un abām šīm gramatiskajām kategorijām ir skaidri formas rādītāji latīņu valodā (piedēkļi, galotnes). Šāds vārdšķiru iedalījums, kas balstīts izteikti formas kritērijos, atšķiras no pārējās grieķu un romiešu gramatiskās tradīcijas, kur lielākoties primārais vārdšķiru iedalījuma kritērijs bija semantiskais princips, vārdu nozīme. Šīs četras vārdšķiras (sev. nomeni un verbi) tālāk tiek definētas un to kategorijas detalizēti raksturotas, uzmanību pievēršot arī sintaktiskām un semantiskām funkcijām (sk., piem., Robins 1997, 64–66).

Niansēta, padziļināta latīņu valodas faktu un struktūras izpēte Varronam ļauj izdarīt virkni jaunu un vērtīgu spriedumu par latīņu valodas struktūru. Viņš, piem., pierāda sestā locījuma – ablatīva – esamību latīņu valodā atšķirībā no grieķu valodas un fiksē tā rādītāja (resp. galotnes) nozīmi substantīvu un adjektīvu locīšanas tipu noteikšanā (Varro, Ling. 8.16, 10.62). Pirmo reizi arī nominatīvs tiek noteikts kā nomenu pamatforma, no kuras tālāk veidotas netiešo locījumu formas, un īstenības izteiksmes darāmās kārtas vienskaitļa 1. persona tiek noteikta kā verbu pamatforma. Turklāt Varrons atpazīst piecas formveidošanā līdzīgas lietvārdu kopas (grupētas pēc vienskaitļa ablatīva formas) un trīs atšķirīgas verbu kopas.

Viņa analīze būtībā paredz visu tālāko latīņu valodas formveidošanas analīzi un ir vērtīga latīņu valodas padziļinātai izziņai, kā arī apguvei.

Jāuzsver, ka divdesmit gadu simtus pēc Varrona joprojām sengrieķu un latīņu valodas apguve nodrošina stabilu izpratni par valodas sistēmu, tās elementu savstarpējo kopsaisti un funkcionēšanu valodas (pareizā) lietojumā. Tā, piem., Melānija Mellere (*Melanie Möller* 2021, 31) pamatoti uzskata, ka abas klasiskās valodas attīsta sīklasīšanas (*mikroskopische Lesen*) prasmi, permanenti aktivizējot precīzu gramatiskā materiāla un līdz ar to teksta uztveri – tās ir noderīgas zinības un prasmes jebkuras valodas apguvē un uztverē; tā mūslaikos ir šo valodu (sauktu par mirušajām) priekšrocība pret „dzīvajām” valodām.

Antīkie valodas teorētiķi noteikti neparedzēja gadu tūkstošiem ilglaicīgu sengrieķu un latīņu valodas dzīvi tekstos un mācībās, tomēr ar savu veikumu to noteikti ir balstījuši.

Secinājumi

Nobeigumā ir vērts uzsvērt faktu, kurš līdzšinējā izklāstā nav ticis akcentēts, proti, gan seno grieķu, gan latīņu jeb romiešu tekstos un domās par valodu objekts ir dzimtā

valoda. Pašsaprotami, ka dzimtā valoda ir jāapgūst; valodas apgūšanai tās elementi ir jāizpēta un jāizprot (jānosauc, jādefinē, jānovērtē un jāizprot to kopsakarība).

Tā veidojas antīko teorētiku izpratne par valodas struktūru un sistēmu, sākot ar dzimto grieķu vai latīņu valodu (kas arī jāizzina un jāapgūst), tad pamazām, salīdzinot arī ar otru – apgūto – klasisko valodu, vērtējot dažādus valodas faktus, nosaucot, definējot un klasificējot, saskatot struktūras likumsakarības un izdarot vispārinātus secinājumus.

Antīko teorētiku teksti atklāj daudzpusīgu valodas izzīņu, pakāpenisku tās sistēmas apjausmu un izpēti dažādos līmeņos. Un ne jau pašmērķim, bet apzinātai labas – pareizas un skaidras – valodas apguvei, ko tālāk lietot atbilstīgi un skaisti.

Saīsinājumi

Arist. Rh.	Aristoteles. <i>Ars Rhetorica</i> .
Cic. De Orat.	Cicero. <i>De Oratore</i>
DH Comp.	Dionysius Halicarnassensis. <i>De compositione verborum</i>
Dion. Thrax	Dionysius Thrax. <i>Ars Grammatica</i>
Quint. Inst.	Quintilianus. <i>Institutio Oratoria</i>
Varro, Ling.	Varro. <i>De lingua Latina</i>

Avoti

1. Aristotelis. *Runas māksla – Rētorika*. 2020. Rūmniece, Ilze, Paparinska, Vita, Rotkale, Līva, Lāms, Ojārs, Laizāns, Mārtiņš, Kukjalko, Brigita (tulk.). Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
2. *Aristotelis Ars rhetorica*. 1976. Kassel, Rudolf (ed.). Berlin: De Gruyter.
3. Cicero. *De Oratore*. 1969/1995. Kumaniecki, Kazimierz (ed.). Stuttgartiae: Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana.
4. Denys d'Halicarnasse. 2002. *Opuscules rhétoriques*. Aujac, Germaine (texte établi et traduit). Paris: Les Belles Lettres.
5. Quintilianus Marcus Fabius. *Institutionis oratoriae Libri XII*. 1959. Radermacher, Ludwig (ed.). Lipsiae: In Aedibus Teubneri.
6. Uhlig, Gustav (ed.). 1883. *Dionysii Thracis Ars grammatica qualem exemplaria vetustissima exhibent*. Grammatici Graeci, I, 1. Leipzig: Teubner. [Repr. Hildesheim: Olms, 1979.]
7. Varro. 1938a. *On the Latin Language*. Vol. I: Books 5–7. *Fragments*. Kent, Roland G. (trans.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
8. Varro. 1938b. *On the Latin Language*. Vol. II: Books 8–10. *Fragments*. Kent, Roland G. (trans.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
9. Veitmane, Klāra et al. 1955. *Latīņu-latviešu vārdnīca*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.

Literatūra

1. Clackson, James. 2015. Latinitas, Ἑλληνισμός and Standard languages. *Ancient Languages between Variations and Norm. Studi e Saggi Linguistici*. LIII (2). Marotta, Giovanna, Rovai, Francesco (eds.). Pisa: Edizioni ETS, 309–330.

2. Law, Vivien. 2003. *The History of Linguistics in Europe: From Plato to 1600*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316036464>
3. Lokmane, Ilze. 2015. Sintakse „Latviešu valodas gramatikā”. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. 10, 24–34.
4. Matthaios, Stephanos. 2014. Philological–grammatical tradition in ancient linguistics. *Encyclopedia of Ancient Greek Language and Linguistics*. Vol. 3. Giannakis, Georgios (ed.). Leiden, Boston: Brill, 63–76.
5. Matthaios, Stephanos, Montanari, Franco, Rengakos, Antonios. 2011. Introduction. *Ancient Scholarship and Grammar: Archetypes, Concepts and Contexts*. Matthaios, Stephanos, Montanari, Franco, Rengakos, Antonios (eds.). Berlin, New York: De Gruyter, 1–8. <https://doi.org/10.1515/9783110254044>
6. Missiou, Anna. 2007. Language and education in antiquity. The ancient Greeks and language. *A History of Ancient Greek from the Beginnings to Late Antiquity*. Christidis, Anastasios Phoibos (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1182–1192.
7. Möller, Melanie. 2021. Latein und Griechisch im 21. Jahrhundert. 2021. *Latein und Griechisch im 21. Jahrhundert*. Fricke, Angelina, Reith, Manuel, Vogt-Spira, Gregor (Hg.). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchhandlung, 29–34.
8. Robins, Robert Henry. 1996. The initial section of the *Tekhnē Grammatikē*. *Ancient Grammar: Content and Context*. Swiggers, Pierre, Wouters, Alfons (eds.). Leuven, Paris: Peeters, 3–15.
9. Robins, Robert Henry. 1997. *A Short History of Linguistics*. 4th ed. London, New York: Longman. [Pirmizdev.: 1967.]
10. Robins, Robert Henry. 1998. The authenticity of the *Technē*. *Dionysius Thrax and the Technē Grammatikē*. Law, Vivien, Sluiter, Ineke (eds.). Munster: Nodus Publikationen, 13–26. [Pirmizdev.: 1995.]
11. Rūmniece, Ilze. 2008. Hellēņu kultūrietekmes zīmes grieķu valodas leksikā. *Hellēņu mantojums*. Lāms, Ojārs, Rūmniece, Ilze (red.). Rīga: Latvijas Universitāte, 10–18.

Summary

In the activities important and respected in the ancient stages of European cultural history, i.e., in the career of an orator, statesman and, of course, poet or prose author, only a well-cognized and thus well-developed language was appropriate. In the texts on language and style by both Greek and Roman theorists, the concept of “good, correct language” is one (the first) of the four parameters that characterize a good verbal expression in general. The other three parameters are clarity, appropriateness or adequacy, orderliness, or beauty. The first two parameters are very much based on the knowledge of language system elements and their interaction when forming an expression in oral or written text.

Understanding of linguistic (in the modern sense) issues in Greco-Roman cultural period developed within the interaction environment of philosophical, rhetorical, and grammatical thought; also chronologically, in that order. Ancient texts and contexts reveal the cognizance of the language system and a conscious understanding of its elements as a precondition for the most successful use of language, ensuring that mistakes are avoided.

By looking at and summarizing the most important information from the material of ancient sources, it is possible to draw parallels with modern problems, when the role of learning the elements of the language system in the process of language acquisition and use has often to be reminded and emphasized.

Keywords: good / correct language; language system; system elements; grammar; theorist; ancient texts / sources.

Rakstam ir Creative Commons Attiecinājuma 4.0 Starptautiskā licence (CC BY 4.0) / This article is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)